

Ekosozialismo feminista, utopia berri bat?

Iñaki Barcena

UPV/EHUko Politika eta Administrazio Zientzia Saileko irakaslea eta Ekologistak Martxan-eko kidea

Utopia zeruertzean dago. Bi urrats egiten ditut, eta bera bi urrats urruntzen da. Hamar urrats egiten ditut eta zeruertza hamar urrats harago doa. Beraz, zertarako da utopia? Horretarako, ibiltzeko.

Eduardo Galeano

Kontzeptuak lantzen: utopia, ideologia, mitoa

Utopia, kontzeptu politiko gehienen antzera, aldakorra eta modu desberdinetan interpretagarria da; horrexegatik, hasieratik gure utopiaren kontzeptualizazioaz hitz batzuk idatzi nahi ditugu.¹

Saiakera honetan, hasteko, utopia eta ideologia konparatu eta desberdinduko ditugu, eta baita mitoarekiko dituen diferentziak eta teilakatzeak ere.

Mendebaldeko pentsamendu politikoaren historian, zerrrenda luzea egin behar dugu utopiaz, eutopiaz eta distopiaz aritu diren pentsagile, idazle eta ideologo nabarmenak kontuan hartzeko. Euren jokamolde eta planteamenduak dibertsoak dira oso, Platonengandik abiatuz (*Errepublika*), edo Christine de Pisanengandik (*Le Livre de la Cité des dames*), Lewis Mumford (*The Story of Utopias*) edo Karl

Mannheimengana (*Ideologie und Utopie*) etorritz, lau autore nabariak soilik aipatzearren.

‘Utopia’ (oú-topos/ez-lekua) izan zen Tomas Moro Enrike VIII.aren kantziler eta saindu kristau ingelesak asmatutako izena bere izaro akatsgabea, bere errepublika politiko eta sozial ideala izendatzeko. Bere obrarekin (*De optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopiae*) nolabaiteko muga markatzen du autore utopiko modernoan (berarengandik aurrera) eta utopia aurremodernoan artean (mesopotamia-rrak, greziar klasikoak, edo Erdi Arokoak).

Gure lanerako bereziki interesgarria da ‘sozialismo utopikoaren’ kontzeptuaz erreparatzea. Asko izan dira historian saio eta errebolta iraultzaileak ordena kapitalista gainditzeko edo kapitalismoa heldu baino lehen gizarte baerdintzaileak antolatzeke. Friedrich Engelsen ustez, asmo eta proposamen sozialista horiek «utopiara kondenaturik» zeuden. Robert Owenek, ‘socialism’ hitza Mendebalde osoan zabaldu zuenak, New Lanarken hasieran eta New Harmonyn geroago egindako esperientziak edo Charles Fourierrek Condé-sur-Vesgren diseinatutako falansterioak ez ziren kapitalismoa garaitzeko baliagarriak, Engelsen aburuz, euren planteamenduak ez baitziren teoria zientifikoetan oinarritzen. Saint-Simoneko kondea, Pierre-Joseph Proudhon, Flora Tristan eta bestelako pentsalari antikapitalista utopikoak berdin, proposamen moraletan bakarrik geratzen baitziren ‘sozialista zientifikoan’ begietara. Beraiena, aldiz, Marx eta Engelsekin batera ‘Komunisten Ligan’ lerrokatutakoena, materialismo historikoan eta klaseen arteko borrokan finkatutakoa zen; zientifikoa zen, alegia, eta iraultzaren teorian zuen bere adierazpen politikoa. Beraiek, kapitalismoaren lege ekonomiko-sozialak aztertu eta ondo ezagutuz gero, plan iraultzaile ‘mundial’ bat antolatzen eta bultzatzen ahalegindu ziren. Geroago, sozialismo zientifiko horren izenean egin dira XX. mendean ezagutu ditugun iraultza sozialistak, Errusian eta Txinan, Kuban, Korean eta Vietnamen, besteak beste. Utopia bat izatetik harago, herrialde horietan estatu sozialistak eraiki ziren eta gizarte

berdintzaileak garatu ziren ideologia komunista jarraituz... baina kapitalismoaren abolizioa lortu gabe. Horrek ideario komunistaren utopian jarraitzen du.

XXI. mendean egonik, ongi dakigu herrialde sozialistetan emandako aurrerapauso 'zientifiko' horiek ez dutela kapitalismoa garaitu; aldiz, Errusian eta Txinan berrezarpen kapitalista ikusi dugu nabarmenki, eta, beste modu desberdin eta beste erritmo batean, kapitalismoaren dinamikak berrezartzen ari dira Vietnamen eta Kuban ere. Sozialista utopiko eta zientifikoarentzat, biontzat, XX. mendeko historia etsipen handiko pasarte bat da. Hori baieztatzerantz etorri ziren D. Bell, S. Lipset, K. Popper, E. Shils, R. Aron eta antzeko autoreak: ideologiaren bukaeraren teoriarekin, Mendebaldeko gizarteetan asmo

XXI. mendean egonik, ongi dakigu herrialde sozialistetan emandako aurrerapauso 'zientifikoek' ez dutela kapitalismoa garaitu; aldiz, Errusian eta Txinan berrezarpen kapitalista ikusi dugu nabarmenki

iraultzaile antikapitalisten galera predikatu zuten, eta, harkada batzuk geroago, Francis Fukuyamak 'historiaren bukaera' horren froga behin betikoa idatzi nahi izan zuen.

Ideologiaren aditu horientzat, utopia komunista eta ideologia sozialistaren porrotak demokrazia liberal kapitalistaren garapen osoa ekarri du. Reagan eta Thatcherrekin indartutako neoliberalismoak mundu zabalean 'pentsamendu bakarrean' eta *there is not alternative* esloganetan borobildutako 'Crusade for Democracy'-aren moldeak kutsatu dituenen. Ez bortxa eta zapalketarik gabe, noski.

Autore horiek aspalditik teorizatu zuten, nazismo eta komunismoaren ideologia totalitarioen muturreko talkaren ondorioz eta Bigarren Mundu Gerratik aurrera, liberalismo kapitalista izango zela bide ideologiko bakarra. Aldez aurretik hori baieztatu zuen Popper akademiko vienatarrak; pentsamendu utopikoa sakonki arbuiatuz, biolentziarekin lotu zuen,

adibidez. Nazien erregimenak atzerrira bultzaturik, 1945ean ondutako bere idazlan nagusian (*The Open Society and Its Enemies*), Platon, Hegel eta Marxen pentsamendu utopikoa errefusatzeko saiatu zen, eta, geroxeago, 1947ko 'Utopia and Violence' artikuluan, pentsamolde utopikoak razionalki erratuak, arriskutsuak eta kaltegarriak direla defendatu zuen. Bere hitzetan, pentsalari utopikoak ez du kontuan hartzen erratua egon daitekeenik, ez du umiltasun intelektualik, eta hori guztiz beharrezkoa da moraliki eta metodologikoki. Bere ustez, jarra horrek kritika guztien baliogabetzea eta adierazpen askatasunaren abolizioa dakar. Berdin eskumatik zein ezkerretik.

Popperren posizioaren beste muturrean, Barbara Godwin irakasle britainiarra topatzen dugu (*The Politics of Utopia: A Study in Theory and Practice*, 2009). Pentsamolde utopikoa orainaldiko baldintzak eta zertzeladen mugak gainditzeko eragingailu boteretsua dela idatzi zuen. Hau da, 'positibismoari' kontrajartzeko eta aldi berean proposamen berriak eta ekintza politikoaren bide alternatiboak jorratzeko ere utopiak baliagarriak direla defendatzen du. Liburu horren baitan, teoria utopikoen ezaugarri eta dohain berezien azalpena aurkitzen dugu, batez ere 'presentearen' transzendentzia markatzeko ahalmena, pentsamendu bakarra eta *there is not alternative*-ren aurkako antidotoak, hain zuzen. Bestalde, utopismoa, guk defenditzen dugun antzera, herri mugimendu politiko berrien indar eta ezaugarrietako bat bezala ikusten du, eta, bukaeran, teoria eta praxi utopikoen aldeko argudioak plazaratzen ditu pragmatismo politikoaren aurka.

Erdibidean, baina kronologikoki bien aurrekoa, beste etengabeko erbesterratu hungariar bat aurkitzen dugu, Mannheim. Bere obra famatuenean (*Ideologie und Utopie*, 1929), termino bien arteko kontraesanak aztertu nahi izan zituen. Ideologia kontzeptuaren genealogia eta ibilbide historikoa aztertuz gero, bere esanetan, «ideiak bere aroaren eta proposatzen dituzten estatus sozialaren emaitzak dira». Horrela, ideologiaren ikusmira partzial, sektario eta desbideratuari, utopiaren zentzu razional eta orokorra, munduaren ulerkuntza globala

kontrajar dakiok. Horretarako, hauxe da gakoa: intelektual kontziente eta konprometituek jokatu beharko luketen rola, lerro ez klasista (objektibo) eta utopikoetatik abiatuz, gizartearen diagnostiko zuzenak egiteko. Inork gutxi jarraitu zuen bere bide ‘utopikoa’.

Ideologiak ez dira amaitu, nahiz eta euren arteko indarrak eta potentziak desberdinak izan oso. Etimologikoki, ideologia hitzak ‘ideien zientzia’ esan nahi du, baina XIX. mendearen hasieran beste esangura bat hartu zuen, hots, pentsamolde espekulatibo, abstraktu eta irudikorra. Kontzeptuaz eztabaida amaiezina ezagutu ditugu; baina, akordio edo oinarri minimoa bilatu nahian, esan dezakegu ideologia sinesmen sistemaren osagarri nuklearra dela, non dinamismoa, proselitismoa eta filosofia politiko zein teoria politikoei erreferentziak topatzen ditugun. Definizioz, ideologiak armategi elaboratuak dira, balio politiko zehatzekin, besteak sinetsarazteko. Mundu sozialaren islatze eta emanaldi edo errepresentazioak, proiektu politiko-sozial koherente bat izateko joeraz. Ideologiek ideal-tipoak adierazten dituzte, koherentzia, partidismo eta ulergarritasunarekin (Barcena 2010).

Dena den, ideologiaren kontzeptualizazioa modu desberdinetan azaldu da marxismoan eta liberalismoan. Lehenengoan, ideologiak gainegiturak dira, klaseen arabera ekoiztuak; klase menderatzaileek euren hegemonikoki inposatzen dute. Bigarrenean, aldiz, pentsamolde handizkatuak eta errealtate soziopolitikoaren distortsio interesatuak dira.

Sarrerako atal hau bukatzeko, utopia eta mitoaren arteko harremana aztertu nahi dugu. Eta, horretarako, Pruden Gartzia JAKINEN idatzitako artikulu interesgarri bat erabiliko dugu tresna edo ardatz gisa: ‘Mitoaren funtzio politikoaz. Sorel-en exegesi bat: «Bortxari buruzko hausnarketak»’ (Gartzia 1991). George Sorel iraultzaile frantsesak XX. mendeko atarian argiro azaldu baitzuen, greba orokorraren mitoaren gainean, zein den bere funtzioa:

Beraz, ez da batere garrantzitsua jakitea mitoek etorkizuneko historian benetan agertuko diren xehetasun horiek dituzten; ez

dira egutegi astrologikoak; agian, gerta daiteke barnean dutenaren ezer ere ez gertatzea.

Hots, mitoaren funtzio politikoa mobilizatzailea da, hori da bere xede nagusi eta bakarra. Gartziak dioen bidetik, mitoen dohainetako bat da bat-batean intuizioz gureganatu ahal izatea, irudi-multzo eta sinboloen bitartez agertzen baitira. Aldiz, utopiak hitzetan azaleratzen direnez, zati desberdinetan deskonposa daitezke eta razionalki aztertu, errealitatearekin alderatu eta eztabaidatu.

Mitoak kontraesan sozialak konpontzeko errepresentazio poetikoak dira, lirikoak, irudiak eta sentierak. Konbikzioak adierazten dituzte, eta, horregatik, deskonposaezinak eta analizaezinak dira. Mitoak onartzen dira edo ez, sinetsi eta jarraitu egiten dira edo ez, baina mito politikoak ukaezinak eta eztabaidaezinak dira. Aldiz, utopiak hitzetan azaltzen dira, arrazoimenaren bitartez moldatzen dira. Gartziak dioenez: «Begiratu, aztertu, baloratu, zatikatu, elkarrizketatu, negoziatu, konpartitu egiten dira, azken batean lortu egin bait daitezke».

Aspaldi konturatu ginen
krisi ekologikoak ez
duela zerikusia gizakion
eta naturaren arteko
harremanekin bakarrik,
eta gure zibilizazioaren
krisi multipolar batean
murgildurik gaudela

Dena den, eta gauzak gehiago konplikatzeko, esan beharra dugu, Gartziak artikulua-
ren amaieran ongi azpimarratzen duen bezala, historian zehar ezagutu ditugun mito politikoak ez direla isolaturik edo huts-hutsean agertzen, baizik eta elementu razional-
lez nahasturik eta utopiekin elkarren artean estekaturik. Horrek adi egotera behartzen gaitu, batzuk eta besteak on-

gi bereizteko eta teoria eta praxiaren arteko urratsak ongi antolatzeke.

Saia gaitezen argitzen, bada, zertan den edo ez den ekosozialismo feminista utopia berri bat.

Zergatik ekosozialismo feminista? Zer da, ideologia ala utopia bat?

Urteak eman ditugu krisi ekologikoaz berba egiten. Aspaldi konturatu ginen krisiak ez duela zerikusia gizakion eta naturaren arteko harremanekin bakarrik, eta gure zibilizazioaren krisi multipolar batean murgildurik gaudela. Finantza krisi larria ezagutu genuen 2008an, ekonomia kapitalistaren atal 'elektronikoa' matxuratu zenean. Soluziobideari 'aberatsen sozialismoa' deitu zioten: hots, administrazio publikoek eta banku zentralak estali behar izan zuten enpresa eta finantza instituzio pribatuen zorra.

Platonek berak bereizi omen zituen *ekonomia* –etxearen legea–, bizilekua zaindu eta banatzeko legea (*ekologiaren* parekoa, alegia) eta *krematistika*, merkatu eta komertzioaren logika. Krisialdi biak, ekonomikoa eta ekologikoa, bereizezinak, sortze berekoak dira. Horregatik, oraingo geologoek *Antropozenoaren* arora heldu garela esaten digutenean, nire ustez logikoa da erantzutea *Kapitalozenoan* esatea zuzenago izango litzatekeela. Izan ere, gizakiok duela milioi bat urte bizi gara planeta honetan baina gure aztarna geologikoa ez da islatu duela bizpahiru mendera arte, sistema kapitalistaren jaiotza eta hedatzearekin. Ikatzaren erreketak eta industriaren agerpenarekin hasi zen kontua, lehenago ez. Horrekin ez dugu esan nahi SESBeko edo Txinako erregimen politiko sozialistek ez dutela erantzukizunik 'aztarna industrial' horretan, baina gaur egun Errusian eta Txinan sistema produktibo eta ekonomikoa kapitalismoaren parametroetan neurtzen da.

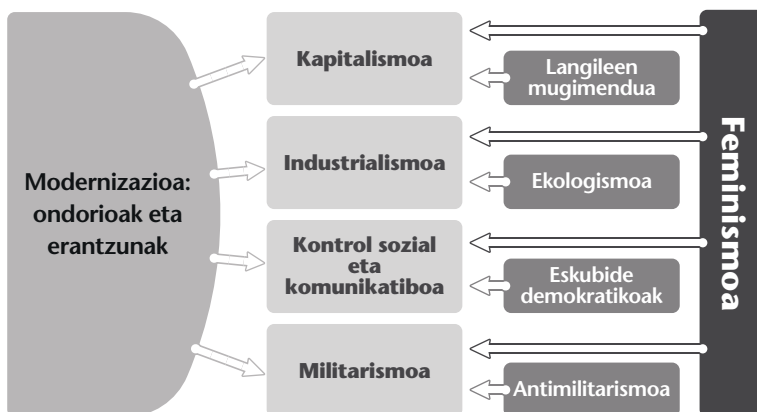
Kapitalismo globalaren krisian bizi gara, sistema ekonomiko horrek bere baitan duen hazkunde/pilaketaren legearen ondorioz. Ama lurra planeta handia da oso, baina oso gutxi eta salbuespenekoak dira harreman eta negozio kapitalistetatik kanpo mantentzen diren lurralde eta bizikideak.

Ondoko irudian ikus daitekeenez, eta Anthony Giddens irakasle britaniarrari jarraituz, modernitateak ekarritako ondorioen aurka gizarte mugimendu desberdinak altxatu dira

azken hiruzpalau mendeetan. Guk feminismoa sartu dugu, Giddensi ahaztu baitzaio, gure ustez emakumeen parte hartzea beti egon delako langile mugimenduan, ekologismoan, antimilitarismoan edo eskubide demokratikoen aldeko erakunde eta kanpainetan.

1. irudia. Modernizazioaren ondorioak eta gizarte mugimenduen erantzunak (egileak egina)

Modernizazioari erantzunak

Izan ere, krisi ekologiko-ekonomikoari bestelako krisiak gehitu behar dizkiogu. Energetikoa erraz sumatzen da, petrolio eta beste erregai fosilen agorpenagatik (*peak oil*, *peak all²*), baina mundu guztiko feministek agerian jartzen duten 'zaintzaren krisia' ez da bigarren mailakoa.

Ekofeministek argiro salatu dute WASP (white, anglosaxon, protestant) eredu heteropatriarkalaren gizon 'autonomo' eta 'independentearen' irudi faltsua. Izaki bizidun guztiok ezinbestekoa dugu gure ingurukoen zaintza eta laguntza; eta hori unibertsa baldin bada, denok dugu «bizi izatea merezi duen bizitza baterako» eskubidea, Amaia Pérez Orozcok dioenez. Emakumeek barne.

Elikagaien krisia ere bide beretik dator. Aspalditik dakigu Lur planetak baduela gaur egun bere gainean bizi garen 7.000

milioi pertsona elikatzeke bezainbesteko ahalmena; baina, harreman kapitalistek elikagaiak merkantzia bihurtu dituztenetik, elikagaien 'eskasia' ezinbestekoa da negozioa egiteko.

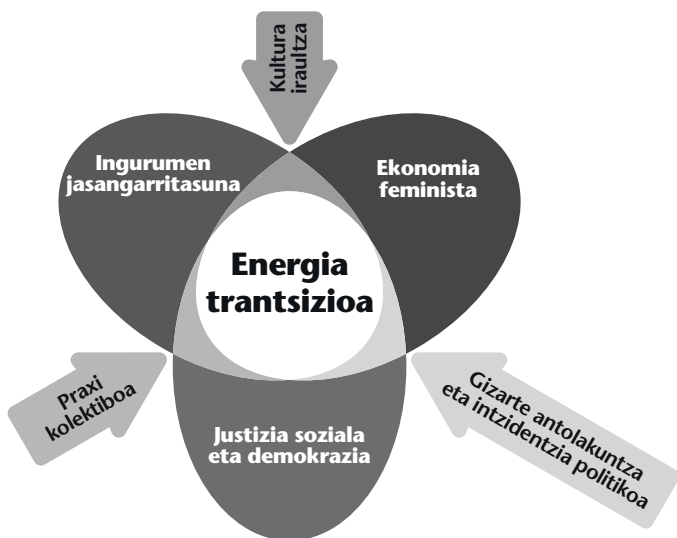
Aipatutako krisi sortarekin amaitzeko, demokraziaren krisi politiko-ideologikoaren aipamena ere egin beharra dugu. Migrazioen arazotik ikusita edo ustelkeriatik, korporazio multinazionalen 'ate birakarien' praktiketarik edo populismo 'chauvinisten' gorakadatik, Francis Fukuyamak 1989an garaile bakartzat jotako sistema liberal kapitalista krisi etengabe dago.

Jorge Riechmannek dioenez, XXI. mendean zehar aktibismo ekologistaren bi dinamika kausalek –alde batetik, 'klima aldaketak' (ezegonkortasun klimatikoa, ozeanoen azidifikazioa, ekosistemen suntsiketa, gizarte hondamendiak), eta, bestetik, 'petrolioaren gailurra' (*peak oil*) delakoak (energia gutxiago eta garestiago, *peak all*)– agertoki ilun xamarra eskaintzen dute. Horren aurrean, mundu osoan trantsizio justu eta demokratikoaren aldeko esperientziak ari dira antolatzen: Post-Carbon Cities, Transition Towns, desazkundera, kooperatibak, Ende Gelände eta bestelako *Climate Camp*-ak, Yasuni, antiestraktibismoa... Baita Euskal Herrian ere. Gure ustez, aldaketa klimatikoa eta krisi energetikoa txanpon beraren aurkia eta ifrentzua dira. Bereizezinak. Gainera, bi dinamika horiek etorkizun edo panorama distopiko bat seinalatzen dute, non gizateriak aldaketa sakonak ezagutuko dituen eta gure *modus vivendi*-a eta produkzio eta kontsumo moduak ere sakonki eraldatuko diren; hots, gaurko eta hurrengo belaunaldien bizimodua zeharo aldatuko da.

Aldaketa kritiko horiek ez dira modu lasaian etorriko. Klima aldaketa bezala. Razmig Kecheuyane (2008) eta Nick Buxton eta Ben Hayesek (2017) maisuki deskribatzen eta kritikatzeko dute botere korporatibo eta militarrik nola ari diren aldaketa klimatikoaren fenomenoaren euren interesentzat moldatzen. Bost kontinenteetan martxan jarritako «justizia klimatikoaren» mugimenduak interes horien salaketa eta kontrako mobilizazioak ari dira prestatzen etengabe.

‘Trantsizio energetikoa eta demokrazia’ izeneko gure proiektuetan irudi honekin laburtzen ditugu gure helburuak:

2. irudia. Trantsizio energetikoa eta demokrazia
(TRADENER ikerketa taldeak egina)

Duela 25 urte esaten ziguten ‘garapen sostengarriaren’ gaikoa zela arlo ekonomikoa, ekologikoa eta soziala orekan jartzea. Eta errealitateak erakutsi digu ‘ekonomiaren hazkundea’ dela benetan kapitalista ‘berdearen’ xede bakarra. Ez dago ‘krisialdi ekologikotik’ aterabiderik, gure ustez, ez badator justizia sozialaren eta demokraziaren eskutik, bategatik, eta ekonomia feministaren eskutik, bestetik. Etorkizuneko edozein estrategia sozioekologikok hiru elementu hauek izan behar ditu bere baitan: ekologikoki sostengarria izatea, sozioekonomikoki justua eta sexu bazterkeriarik gabekoa eta politikoki demokratikoa, hau da, inplikaturik dauden herritarrei hitza eta erabakitze eskubidea ematen diena (Topaketa Ekosozialistak 2016).

Pobrezia energetikoaren arazoak, adibidez, zio sozioekonomikoak, sexu-generoarenak eta krisi energetikoarenak batera adierazten ditu. Hori ez da hegoaldeko herrialdeetan

gertatzen ari den fenomeno bat soilik. Europako Batasunean zein Euskal Herrian ere, familia batek bere errekurtsio ekonomikoen %10 baino gehiago gastu energetikoentzako (etxe-ko gas eta elektrizitatea, autoaren erregaia...) bideratu behar duenean, pobrezia edo zaugarritasun energetikoan dagoela esaten da. Hori gertatzen den familietan, azterketa txiki bat eginez gero konturatuko gara arazoa dimentsio ugarikoa dela, eta batera agertzen direla emakumeen zaugarritasun gradu altuagoa zein emakumeen rol nagusia arazoa kudeatzeko, energiaren dimentsio komertziala eta instituzioen erantzukizuna 'energia eskubideak' ziurtatzeko... Horregatik ere, parlamentu zein gobernu instituzioetan pobrezia energetikoaren aurkako legeak proposatzen direnean, alderdi horiek guztiak hartu behar dira kontuan.

Gure iritziak, ekosozialismo feminista hiru korronte ideologiko askotarikoen edota hiru herri mugimenduen hibridazioa eta bilduma da. Badakigu ekologismo, feminismo edo ezker sindikal eta politikoaren genealogiak ez direla sinpleak eta lerro bakarrekoak, kontrakoak baizik. Marxismoan, anarkismoan edo sindikalgintzan, eta ekologismo edo feminismoan berdin, korronte batzuk hibridazio eta aliantza ideologiko eko-sozialista-feminista horren aldekoak direla, eta beste batzuk, aldiz, ez. Batzuentzat, euren alorreko kontraesana edo krisia da nagusia (patriarkatua, kapitalismoa edo krisi ekologikoa, berdin dio), eta besteak bigarren mailako kontuak dira eta ezin dira maila berean egon; hau da, lehenengo kontraesana eta besteak ezin dira parekatu.

Horixe da ekosozialismo feministaren erronka, hiru familia ideologiko horien batasun prozesua martxan jartzea eta hiru alorreko arazoak maila berean jartzea, zerrendatze irmorik gabe. Hor ere badago dema honen jite edo ezaugarri utopikoa. Proposatzen duguna ez da batere erraza izango, baina guztiz derrigorrezkoa da.

Giza zapalkuntzaren aurkako ortzadarretik ezin dugu kolore bat bera ere baztertu. Lila, berdea, gorria, beltza, zuria... denek adierazten dute askatasun eta berdintasunaren aldeko

aldarria, eta eraiki nahi dugun jendarte berriaren 'argia' polarizazio horren bildumatik etorriko da, bakoitza bere ekarpenarekin. Utopia berri horrek osagarri ugari behar ditu bere baitan, hor dago kokka eta zailtasuna.

Ekofeminismo sozialista edo sozialismo ekofeminista dei dakiok berdin-berdin. Faktoreen ordenak ez du emaitza al-

Ekosozialismo feministak herri mugimendu alternatiboen ekarpenak biltzen ditu eta 'beste mundu posiblearen' teoria eta praktika ere errebindikatzen ditu

datu behar. Sozialismo errearen porrotaren ostean, 'berdin-askatasun'³ sozialistaren ideiak mantentzen ditu, eta baita indar produktiboen garapen mugaezinen eta ugartitasunaren kritika ere. Sozialismo sobietar edo txinatarrak ez zuten emakumeen askatasun-berdintasuna ekarri, eta feministek argi eta garbi kriti-

katu dute aliantza ideologiko horren iruzurra. Irakasgai hori ez dugu ahaztu behar.

Ekosozialismo feministak, aldiz, herri mugimendu alternatiboen ekarpenak biltzen ditu eta 'beste mundu posiblearen' teoria eta praktika ere errebindikatzen ditu. Herri mugimenduen praktikatik ikasi dugu pertsonak, prozesuak eta helburuak modu orekatu batean kokatu behar direla eraldaketarako saioetan. Baita lidergoak eta antolaketa ereduak ere. Zentzu horretan, kolore lila, berde eta gorri-beltzari antimilitarismoa, antiarrazismoa, elkartasun internazionalista eta sakontze demokratikoaren osagaiak ere gehitzea dugu xede. Ariketa konplexua dirudi, eta halaxe da, baina 2000tik aurrera, Munduko Foro Sozialetan, European antolatutako Topaketa Ekosozialistetan (Ginebra 2014, Madril 2015, Bilbo 2016 eta Lisboa 2018) zein Euskal Herriko Alternatiben Herriaren topagunetan (Baiona 2013 eta 2018, Donostia 2015, Bilbo 2016 eta Iruñea 2018) edo duela gutxi Iraultza Txikien Akanpadan (Zubieta 2018), bateratze ideologiko eta utopiko horren aztarnak aurkitzen ditugu.

Feministen, ekologisten eta ezkertiarren arteko aliantza/utopia berriak

Azken atal honetan, ekologismo, feminismo eta ezkerrearen arteko eztabaida ideologikoan sartuko gara. Horretarako, EHU eta UEUko unibertsitate ikastaroetan ikasleekin egindako ariketetan oinarrituko naiz, Paulo Freirerekin batera pentsatzen baitut hezitzaile eta 'hezitakoaren' paperak joan-etorrikoak direla eta guztiok garela ikasle eta irakasleak batera, denok dugula zer ikasi eta zer irakatsi, aldi berean. Ikasleengandik jasotako erantzunetatik hasiz, goazen ikustera, zerrenda bakun eta ireki bat plazaratuz, non dauden hiru ideologia eta gizarte mugimenduak bateratzeko aukerak eta eragozpenak, alde indartsuak eta ahuleziak. Apunte batzuk, noski, eta azaletik aurkeztuak. Bakoitzak bere baitan sakontzea eskatzen du, jakina.

Goazen ikustera ekosozialismo feministan dauden hiru erpin edo ekarpen ideologikoen nolako hurbilpen eta urruntze zioak dituzten. Harreman dikotomiko bakoitzean, alde positibo eta lagungarri bat eta beste negatibo eta gaitzitzeko zailago bat aurkeztuko ditugu.

Ekologista eta feministen arteko auziak

Aspaldidanik, ekofeminismoa eta ekosozialismoa kalean dauden proposamen ideologiko eta mobilizatzaileak dira. Alde horretatik, bion arteko aliantzak osatzea eta amankomunean aberastea ez du ematen pauso zailena denik, kontrakoa baizik. Lerro ekofeminista eta ekosozialistatik hastea dirudi hurbiltze prozesu logikoena (Barcena 2014). Aldiz, gogorragoa eta zailagoa dirudi lan munduko sindikalgin-tzarekin aliantzak lortzea.

Ekologista eta feminista gehienak –ez denak, ordea– inter-eko-dependentsiaren logikan ados daude. Neoliberalismoan hazitako 'independentsia eta autosufizientziaren' mitoak ez dira aise erantzutekoak, Mendebaldeko jendar-tean legitimaturik daude oso; baina ekofeministotik zein

ekologismotik jarritako kontrako argudioa ere, gizakumeok beste pertsonengandik eta naturatik dugun dependentzia, errefusaezina da. Gure arteko zaintza eta ama lurrarena batera doaz, hori da ekofeminismotik plazaratutako ideia indartsua. Ekologismotik, bestalde, ekoiztutako produktibismoaren aurkako kritikak eta muga ekosistemikoen onarpenaren logikak bat egiten dute kontserbazio eta zaintzaren logikarekin, eta baita erreprodukzio-lanaren birbanaketarekin ere. Horren harira, ekologista askok –ez denok– eta feminista askok ere –ez denek– mugen gainditzearen eta aztarna zein zor ekologiko hazkorren aurka, desazkundearen bidea eta errekurtsio energetiko eta material mugatuaren zaintza defenditzen dugu. Sintonia horretan, ekologismoak emakumeen bizitzaren ikuspegia ere ulertzeko eta ingurumena sormen eta giza gainbizi-tzaren osagarri bezala kontsideratzeko urratsa ez da nekeza.

Mundu nekazarian eta erkidego indigenekin kolaborazioan, emakume eta ekologisten arteko adostasun ideologikoa nabarmena da. Aldiz, eta batez ere eremu urbanoetan eta akademikoetan, ez dago halako adostasun gradu alturik Modernitateak ekarritako teknologien edo erreprodukzio lanen balorazioaz. Riechmannek (2018: 104-105) igarri egiten du ekofeminismoaren barneko debate horrek ez duela zerikusirik jarrera antikapitalista erradikalekin. Alicia Puleo eta Angélica Velasco ekofeminista kritikoen argudioen aurka, Silvia Federiciren posizioarekin lerratzen da. Lehenengoek pentsatzen baitute Mendebaldeko modernizazioaren aspekturik onenak kontserbatu behar direla, oso jende gutxi prest egongo dela jendarte modernoaren erosotasunei agur egiteko edo teknologiek emakumeen autonomia neurri handi batean areagotu egin dutela. Eztabaidaren gakoa, Riechmannen ustez, haren egingarritasun eta desiragarritasunean datza. Eta Silvia Federiciren pasarte bat dakar:

Esaten da, baita, kapitalismoak gabeziak gainditzeko eta gizakiak lanetik libratzeko baldintza materialak sortzen dituela. Batzuek uste dute kapitalismoak, teknologia eta zientziaren garapenari esker, gero eta lan gutxiago egin behar izatea dakarrela berare-

kin. Nire ustez, ikuspegi hori oso maskulinoa da, eta lana salgaien produkzio gisa soilik ulertzen du. Alta, lanaren barruan sartzen baditugu zaintza eta bizitzaren erreprodukzioa, estatistikoki munduko lan-sektorerik handiena dena oraindik, begi-bistakoa da lan horren zatirik handiena ezin dela teknologiaren bidez egin. Zati batzuk bai teknologiaren bidez egiten dira, adibidez, pertsona askok telebista erabiltzen dute umeak zaintzeko, edo amets egiten dute robot txiki batzuekin, etxea garbitu eta etxeko lan guztiak egiten dituztenak; are gehiago, esaten da robot horiek gure bizikideak izango direla. Niri dagokidanez, ez da hori guk nahi dugun gizartea. Pertsonak gero eta bakartuago egongo diren gizarte baterako prestatu nahi gaituzte. Nire ustez, argi esan dezakegu horrek ez duela bat egiten emantzipazioaren ikuspegia-rekin. Feminismoak aukera ematen digu gaur eguneko ikuspegi marxista batzuk zuzentzeko, onartzen dutenak teknologiak berez ekarriko duela emantzipazioa (Federici 2017: 29).

Federici eta Riechmanekin batera, ez dugu *ekomodernismo* eta *azelerazionismoan* sinesten. Ez dugu kapitalismoaren berriztapen betierekoan sinesten, eta materia eta energiaren eskasian ikusten dugu, hain zuzen, lanaren abolizioaren ezintasuna.

Ekologista eta ezkertiarren arteko polemikak

Atal honetan, modu sintetikoan, ekologistok eta ideologia ezkertiarrean kokatzen diren anarkistek, sozialistek eta komunistek partekatzen ditugun eta bereizten gaituzten iritziei ekingo diegu. Lehenengoei erreparatu, gero eta langile, sindikalista edo ezkertiar gutxiagok ukatzen du krisi sozioekologikoaren ebidentzia. Bestalde, ekologistak eta ezkertiar ugari daude ados kapitalismo berdearen bidetik ez dagoela irtenbide sozioekologikorik. Daniel Tanuroekin batera esan dezakegu mozkinen eta produktibismoan oinarritzen den sistema ekonomiko kapitalistak ez duela klima aldaketarentzat soluziobide bideragarriarik. Klima salbatzeko, produkzio gutxiago eta erabiltzaileengandik gertuagokoa beharko genuke, eta hori posible eta pilaketaren logikaren aurkakoa da. Hobeto bizitzeko, «denboraren ekonomia bat behar dugu, azelerazio kapitalistaren aurkakoa» (Tanuro 2011).

Horrela, ezkertiar eta ekologista asko –ez denak– ados daude aurrerakundearen paradigma aldatu beharra dagoela, krisi ekologikoa globala dela eta datorren eraldaketak soziala eta ekologikoa izan behar duela, gorria eta berdea batera.

Aldiz, ezkertiar eta ekologisten artean, ekosozialistak barne, ez dago argi zein den sistema industrialaren etorkizuna.

Ez gara sartuko orain produktibismo sozialistaren polemikan; arestian idatzi nuen bezala (Barcena 2015a, 2015b) ez

Ezkertiar eta ekologista
asko –ez denak– ados
daude aurrerakundearen
paradigma aldatu
beharra dagoela;
aldiz, ez dago argi
zein den sistema
industrialaren etorkizuna

dut partekatzen A. Dobson, A. Lipietz edo –gertuago– F. Marcellesik egiten duten analisia, sozialismoaren eta ekologiaren arteko harremanen ezintasuna aldarrikatuz. Gure ustez, ekosozialismoak zentzu osoa du. Izan ere, sozialdemokraziaren eta marxismo ortodoxoaren lefroetatik aldendurik, naturarekiko harreman orekatuak ez dira inoiz falta izan ezkertiarren

familian; egia bada ere marxismoak, batez ere ortodoxoak, produktibismoan jarri dituela bere itxaropen iraultzaileak.

Tirabira interesgarriagoa iruditzen zaigu etorkizun industrialari buruz ekosozialismoaren barnean dagoen eztabaida. Hor nolabait Riechmannek berriz ere hautsi egiten du D. Tanuro, R. Smith eta M. Löwyren «hig tech» ekosozialismoarekin, bere hitzetan. Bere buruari galdetzen dio ea Lurrean, goi teknologiaren eta goi konplexutasunaren jendarte batean, nahikoa baliabide energetiko –fossil, lehenik eta behin– egongo ote den. Erantzunarekin, lagun ekosozialista horien trantsizio ekosozialista «ekonomia industrial moderno» baterantz izango dela pentsatzea kritikatzeko du (Riechmann *et al.* 2018: 91-93).

Ikusten denez, ekologistak eta ezkertiarrek, eta ekosozialistak batez ere, gero eta adosago gaude krisi sozioekologikoaren diagnostikoan, eta baita kausa eta jatorrietan ere, agian. Ekosozialisten artean adostasun gradu altu bat dago

trantsizio ekosozialistaren programari buruz, baina ez gaudes ados helduko den gizarte berri horren diseinuan. Riechmannek dioenez, sozialismo berria gure ahalmenen gainetik pentsatu dugu. Hots, teoria utopiko ekosozialista idazteke dago oraindik. Eta horrek hurrengo puntura eramaten gaitu.

Feminismoaren eta ezkerren arteko harremanak (aldatzen ari dira)

Feminismoa mundu osoan zehar gorantz doan ideologia bat da. Zoritxarrez, ezin dugu gauza bera esan ezkertiarren ideologiei buruz, noizean behingo suspertze saio batzuk salbu; 1989ko urrian Berlingo harresia jausi zenetik, eskuineko ideologiak dira hegemonikoak mundu zabalean, agian arestian ere. Izan ere, heteropatriarkatuaren atzaparrak luzeak dira eta kapitalismoa baino askoz lehenagotik datoz, baina kolokan ari dira jartzen. Horrek ez du esan nahi laister desagertzear egongo denik, baina emakume, homosexual edo gazteen 'berdin-askatasunaren' aldeko aldarriak inoiz baino ozenkiago entzuten dira. Eta 'berdin-askatasunaren' aldeko borroketan ezkerren presentzia bistakoa da. Ez ezker gutia, noski, heteropatriarkatuaren atzapar horiek ezkerren baitan ere lekua hartu dutelako.

Feminismoak marxismoari egindako kritika ere onespen gradu altu bat ari dira lortzen ezkerren etxean. Federiciren iritziz, marxismoaren tresnak, kontzeptuak eta analisiak erabilgarriak dira emakumeen emantzipaziorako, nahiz eta Marxek eta Engelsek etxekoandreen erreprodukzio-lanari garrantzirik ez eman. Berak dioen moduan:

Gizarte aldaketa bat behar dugu garai honetan, eta hemen azaldu dugun ikuspegi marxista-feminista honekin, gure abiapuntu erreprodukzio-lanaren berreskuratzea izan behar da, erreprodukzio-jardueren berreskuratzea; beren balioa handitu behar dugu, gogoan harturik gizarte berri baten eraikuntza, zeinaren azken xedea izango den, Marxek esan bezala, bizitzaren erreprodukzioa eta gizartearen beraren zorientasuna, ez lanaren esplotazioa (Federici 2017: 29).

Sindikalgintzak, alabaina, gehiengoa diren afiliatu gizonen-tzako konpetentzia kontsideratu ditu normalean emakumeak, eta zaindari eta etxeoandre izatera kondenatu ditu. Eta horiek bigarren mailako lanpostu eta soldatak edukitzea normaltzat jo du. Beste aldean, adibide gordin bat jartzearren, 2018ko Martxoaren 8an egindako greba deialdi 'mundialak' lortutako erantzun itzela ikusita, ez du ematen feministek lan munduko emakumeen zapalkuntza eta diskriminazio politikak bigarren plano batean jartzeko asmoa dutenik. Eta borroka horretan ezkertiarren eta sindikalisten aldetik aliantzak sor daitezke, edo deskreditua eta deslegitimazioa areagotuko dira indar sindikalisten aldean. Lana duten gizonen eskubide finkoak eta interes ekonomikoak ezin dira emakumeen esklusioan oinarritu. Ekologismoaren kasuan, berdin. Lanpostu antiekologikoak eta antisozialak (armagintzan, meatzaritzan edo automobilen enpresetan, kasu) ezin dira sakratuak eta ukiezinak izan. Emakumeen 'berdin-askatasunaren' eskakizunak ez dira bigarren mailakoak, eta horien agenda politikoan idatzita daude, lehenengo orrian.

Ekofeministek ezkerriari hauxe eskatzen diote: egindako errakuntza historikotik ikasiz, derrigorrezko aliantza eta sare berriak egiterakoan, emakumeen eskakizunak 'itxaron zerrendan' berriro ez jartzea. Alicia Puleo irakasle ekofeministak esan eta idatzi duen ildotik, zeharkako aliantzek ez dituzte aldarri feministak lausotu behar.

Bai ekologista eta bai feministentzat, denbora eta epe kontuak arazo larriak dira. Aterabide ekologikoak eta emakumeen aldekoak urrun paratzen dira beti. Auzi sozial arrunt eta egunerokoen aurrean, arazo horiek, oro har, zailtasun handikoak dira erakunde sindikal nagusientzat erantzun azkar eta eraginkorrak emateko, koiuntura desfaboragarrian aldagai berri bat gehituz. *Epe eta denbora* kontuak direla diogu, aterabide ekologikoak eta feministak beti urrun, geroan eta azken orrian zerrendatzen direlako. Sindikalista gehienek ehun industrialak mantendu nahi dituzte, ekologisten eta emakumeen protestak kontuan hartu gabe. Ekosozialismo

feministak praktika horiekin bukatu nahi du. Ekologismo, feminismo eta ezker sindikalaren arteko batasun ideologikoak bizitzaren dimentsio guztiak aintzat hartzea ekarriko du, baita bere mugak ere. Bestelako harreman ereduak, mundu bizigarria eraikitzeko. XXI. mendeko sozialismoa eta komunismoa ezin izango dira ulertu feminismoaren eta ekologismoaren parte hartzerik gabe.

Konklusio gisa

XX. mendeko askatze eta emantzipazio entsegu eta iraultzek ez dute kapitalismoaren aurkako garaipenik ekarri. Bizirik dauden esperientzia sozialistek zail dute harreman ekonomiko kapitalistak ezabatzea eta gainditzea. Praktika eta bizi-pen ezkor horiei, gure ustez, teoria falta gehitu behar diegu. Sortzen ari den ekosozialismo feministak praktika eta teoria askatzaile horien garapena du helburu.

Horri utopia berria deitzen diogu, egiteke dagoelako; baina aztarnak eta bidexkak badaude gugandik gertu. Gutxi gara oraindik teoria eta praktika utopiko horren alde agertzen garenok, baina ezin dugu kolapso sozioekologikoaren esperoan egon edo *Harmagedon*⁴ baten etorrera aldarrikatu. Dystopia irudikatu ordez, hobe historiatic eta egindako huts eta hanka-sartzeetatik ikastea. Ariketa utopiko honen xedea, hain zuzen, ditugun zailtasunak eta aukerak neurtzean datza.

Bide luzea izan daiteke, baina eraldaketa eta emantzipazioaren zeruertzak lurrean argitasuna pizten du. Kultura antikapitalista hegemoniko berria izan arte, praxi politiko alternatibo ugari sortu beharrean gaude, eta pluralean diogu, erradikalatzen eta pragmatismoaren dikotomia aberasgarrian murgildu beharrean gaudelako. Antolaketa modu horizontalak erin eta beti sortuko diren bertikalitateak kontrolatuz. Aspaldi ikasi genuen esaldi ekologista zaharra berritu behar genuela eta «pentsa eta ekin globalean eta tokian» leloa aproposagoa zela alor guztietan. Begiak eta belarriak zabaldu eta munduan gertatzen ari diren aldaketa utopikoen abestiak ikasi.

Federicik kontatzen digunez, emakume latinoamerikarrak Mexikotik Txile eta Argentinaraino, Erdialdeko Amerika eta Andeatatik Brasileko kostalderaino ari dira bidea egiten. Gure artean, Euskal Herri txikian ere, ekosozialismo feministaren oihartzunak entzuten dira. Igo dezagun bolumena! 🌱

Oharrak

1. Eduardo Galeanoren *El derecho al delirio* olerkiaren hitzak erabili genituen Usurbilgo jardunaldiko hitzaldiaren hasieran, idazle uruguaitarrak ederki margotzen baitu olerki horretan utopia nola ulertzen dugun. Eta hitzaldia Italiatik igorritako beste olerki batekin amaitu genuen (*Qui è ora - Hemen eta orain*). Hitzaldiaren bideoa Jakin.eus webgunean ikus daiteke.
2. *Peak oil* kontzeptuak ohartzen gaitu jadanik Lur amandarearen baitako petrolio eskuragarriaren erdia erauzi eta erre dugula (2010-2015 urte bitartean petrolio enpresa handiek onarturik). *Peak all* kontzeptuak, aldiz, gauza bera gertatzen ari dela ikatz, uranio, metano eta bestelako energia eta material iturriekin ere.
3. Kontzeptu hibrido hori Étienne Balibar eta Cornelius Castoriadis-en ekarpenetatik hartzen du Riechmannek. Euren ustez, berdintasuna eta askatasuna batera doaz, elkarri loturik bakarrik gauzatu daitezke (Riechmann *et al.* 2018: 123).
4. *Harmagedon* hitzak jatorri kristaua du, eta San Joanez idatzitako *Apokalipsia* liburuan agertzen den mundu bukaera katastrofikoak deskribatzen du. Beste erlijio eta kultuek ere erabiltzen dute, eta joan den mendeko 80ko hamarkadan jende askok erabiltzen zuen gerra nuklearraren arriskua salatzeke.

Bibliografia

- Antunes, Carlos; Juquin, Pierre; Kemp, Penny; Stengers, Isabelle; Telkämper, Wilfried eta Wolf, Friedrich Otto (1990): 'Por una alternativa verde en Europa. Manifiesto ecosocialista', *Mientras tanto* 41, 59-172. Ondoren euskaraz argitaratu zen: *Manifestu ekosozialista. Alternatiba berde baten alde Europan*, Madril, Bakeaz-Los Libros de la Catarata, 1992.
- Barcena, Iñaki (2010): 'Ideologia politikoak: amaiera ala berpizkundea?', Auñamendi Eusko Entziklopedia (<http://aunamendi.eusko-ikas>)

- kuntza.eus/eu/ideologia-politikoak-amaiera-ala-berpizkundera/ar-152145-136165).
- (2015a): 'Ekosozialismo feminista zibilizazio-krisiaren aurrean', *Jakin.eus* (www.jakin.eus/gogoeta/artikuluak/ekosozialismo-feministabrzi-bilizazio-krisiaren-aurrean/125).
- (2015b): 'El eco-socialismo-feminista frente a la crisis civilizatoria', in M. Engelken-Jorge, M. Cortina & N. Bergantiños (arg.): *Contextos y perspectivas de la democracia: ensayos en honor a Pedro Ibarra Güell*, Iruñea, Pamiela.
- Bell, Daniel (1964): *El fin de las ideologías*, Madril, Tecnos.
- Buxton, Nick eta Hayes, Ben (2017): *Cambio Climático S.A. Cómo el poder (corporativo y militar) está moldeando un mundo de privilegiados y desposeídos ante la crisis climática*, Madril, FUEM Ecosocial.
- Dobson, Andrew (1997): *El pensamiento verde. Una nueva ideología para el siglo XXI*, Madril, Paidós.
- (2002): 'El proyecto de una sociedad sostenible en el siglo XXI: el ecologismo político', in Joan Antón Mellón (koord.): *Las ideas políticas en el siglo XXI*, Bartzelona, Ariel, 147-161.
- Eccleshall, Robert et al. (1993): *Ideologías políticas*, Madril, Tecnos.
- Engels, Friedrich (1972): *Los orígenes de la familia, la propiedad privada y el Estado*, Madril, Ayuso.
- (1998): *Del socialismo utópico al socialismo científico*, Bartzelona, Debarris.
- Federici, Silvia (2013): *Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*, Madril, Traficantes de Sueños.
- (2017): *Soldataren patriarkatua. Marxismoari egindako kritika feministak*, Iruñea, Katakarak.
- Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*, Free Press (gazt., *El fin de la Historia y el último hombre*, Madril, Planeta, 1992).
- Gartzia, Pruden (1991): 'Mitoaren funtzio politikoaz. Sorel-en exegesi bat: «Bortxari buruzko hausnarketak» (1908)', *Jakin* 67, 89-99.
- Godwin, Barbara (2009): *The Politics of Utopia: A Study in Theory and Practice*, Peter Lang.
- Kecheuyan, Razmig (2008): *La naturaleza como campo de batalla*, Madril, Clave Intelectual.
- Letamendia, Francisco (2013): *El hilo invisible: identidades políticas e ideologías*, Bilbo, EHUko Argitalpen Zerbitzua.
- Lipietz, Alain (2002): *¿Qué es la ecología política? La gran transformación del siglo XXI*, Santiago, Instituto de Ecología Política.
- Löwy, Michael (2012): *Ecosocialismo. La alternativa radical a la catástrofe ecológica capitalista*, Madril, Siglo XXI.

- Mannheim, Karl (1929): *Ideologie und Utopie*, Bonn, Cohen (gazt., *Ideología y utopía*, Mexiko Hiria, FCE, 1970).
- Marcellesi, Florent (2009): 'Ecología política: génesis, teoría y praxis de la ideología verde', *Bakeaz koadernoak* 85.
- Martínez Palacios, Jone (2007) 'Ekofeminismoa, garatzeke dagoen teoria. Ingurune-feminismoaren gatazken hastapenak', *Uztaro* 62, 99-116.
- Mellor, Mary (1997): 'El socialismo verde y feminista: La teoría y la práctica', *Ecología política* 14, 11-22.
- Moro, Tomás (2010): *Utopía*, Madril, Público.
- Mumford, Lewis (1922): *The Story of the Utopias*, New York, Boni and Liveright (gazt., *Historia de las utopías*, Logroño, Pepitas de Calabaza, 2013).
- Neuüss, Arnhelm; Mannheim, Karl; Horkheimer, Max; Popper, Karl R.; Ruyer, Raymond & Polak, Fred L. (1992): *Sociología de la utopía*, Bartzelona, Hacer. Bernat Muniesak hautatu eta aurkeztua.
- Pascual, Marta & Herrero, Yayo (2010): 'Ecofeminismo. Una propuesta para repensar el presente y construir el futuro', *CIP-Ecosocial – Boletín ECOS* 10.
- Pérez Orozco, Amaia (2006): *Perspectivas feministas en torno a la economía: el caso de los cuidados*, Madril, Consejo Económico y Social.
- Puleo, Alicia (2004): 'Hacia un feminismo con conciencia ecologista', *El Ecologista* 41, 54-55.
- (2011): *Ecofeminismo para otro mundo posible*, Madril, Cátedra.
- Riechmann, Jorge (2012): *El socialismo puede llegar sólo en bicicleta*, Madril, Los Libros de la Catarata.
- Riechmann, Jorge et al. (2018): *Ecosocialismo descalzo*, Bartzelona, Icaria.
- Salleh, Ariel (1992): 'Ecosocialismo-Ecofeminismo', *Nueva Sociedad* 122, 230-233 eta *Ecología Política* 2, 89-92.
- Sierra, Angela (1987): *Las utopías. Del Estado real a los Estados soñados*, Bartzelona, Lerna.
- Tanuro, Daniel (2011): *El imposible capitalismo verde. Del vuelco climático capitalista a la alternativa ecosocialista*, Madril, Viento Sur-La Oveja Roja.
- Topaketa Ekosozialistak (2016): *Manifestua* (<https://guneekosozialista.noblogs.org>).
- Velasco Sesma, Angélica (2010): 'Justicia social y ambiental: mujeres por la soberanía alimentaria', *Investigaciones Feministas* 1, 161-176.
- Warren, Karen J. (2003): *Filosofías ecofeministas*, Bartzelona, Icaria.